

Karolina Chodura*

orcid.org/0000-0003-3476-9697

Dziedzictwo architektoniczne i kulturowe w krajobrazie województwa śląskiego – układy przestrzenne cmentarzy żydowskich

Architectural and Cultural Heritage in the Landscape of the Silesian Voivodeship: The Spatial Layout of Jewish Cemeteries

Słowa kluczowe: dziedzictwo kulturowe, dziedzictwo architektoniczne, architektura, urbanistyka, ochrona dziedzictwa, cmentarz żydowski

Keywords: cultural heritage, architectural heritage, architecture, urban planning, heritage protection, Jewish cemetery

Wprowadzenie

Województwo śląskie charakteryzuje się niezwykle różnorodnością wchodzących w jego skład terenów – wschodniej części Górnego Śląska, Śląska Cieszyńskiego, części Małopolski z Żywiecczyną, Zagłębia Dąbrowskiego – a co za tym idzie, obfituje w zróżnicowane dziedzictwo architektoniczne i kulturowe. Istotnym elementem dziedzictwa regionu, szczególnie w kontekście tragicznych wydarzeń II wojny światowej i lat powojennych, jest dziedzictwo kultury żydowskiej, w tym cmentarze, które stanowią świadectwo wielowiekowego wpływu Żydów na kształtowanie krajobrazu regionu i są świadkami historii.

W granicach województwa śląskiego znajdują się obecnie 64 znane cmentarze żydowskie w różnym stanie zachowania – od względnie dobrze zachowanych, których kompozycja przestrzenna jest czytelna, do takich, których wszystkie naziemne ślady materialne uległy zatraceniu. Cmentarze te są zróżnicowane pod względem okresu powstania, lokalizacji, wielkości, morfologii terenu, a także układów przestrzennych czy stosowanych form nagrobnych.

Celem badań było określenie, jakie układy kompozycyjne cmentarzy żydowskich występują na terenie

Introduction

The Silesian Voivodeship is notable for the extraordinary diversity of its lands. These comprise the eastern part of Upper Silesia, Cieszyn Silesia, part of Lesser Poland along with the Żywiec region, and the Dąbrowa Basin. As a consequence, it is an area rich in diverse architectural and cultural heritage. One important feature of the region's heritage, especially in the context of the tragic events that occurred during the Second World War and postwar years, is the heritage of Jewish culture. This is also embodied by cemeteries—a testimony to the centuries-long influence of Jews in shaping the region's landscape and becoming witnesses to its history.

There are currently sixty-four known Jewish cemeteries to be found within the borders of the Silesian Voivodeship and they are in various states of preservation, ranging from relatively well-preserved whose spatial composition is highly legible, to those where all material traces above ground have been lost. These cemeteries vary in respect of when they were created, and in their location, size, morphology of terrain, as well as in their spatial layout and the forms of tombstones used.

* dr inż. arch., Wydział Architektury, Politechnika Śląska

* Ph.D. Eng. Arch., Faculty of Architecture, Silesian University of Technology

Cytowanie / Citation: Chodura K. Architectural and Cultural Heritage in the Landscape of the Silesian Voivodeship: The Spatial Layout of Jewish Cemeteries. *Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation* 2024, 77:91–106

Otrzymano / Received: 19.04.2023 • **Zaakceptowano / Accepted:** 6.01.2024

doi: 10.48234/WK77SILESIAN

Praca dopuszczona do druku po recenzjach

Article accepted for publishing after reviews

województwa śląskiego i czy wykazują one wzajemne podobieństwa, oraz wyłonienie ich typologii. Artykuł prezentuje wyniki tych badań – typologię układów kompozycyjnych wraz z omówieniem wybranych przykładów. Zostały w nim zaprezentowane autorskie plany cmentarzy wykonane na podstawie badań archiwalnych, literaturowych oraz badań *in situ*.

Badania częściowo finansowane były ze środków budżetowych na naukę w latach 2017–2021 jako projekt badawczy w programie MNiSW „Diamentowy Grant” w ramach projektu „Nekropolie żydowskie na terenie województwa śląskiego jako dziedzictwo architektoniczne i kulturowe” wykonywanego na Wydziale Architektury Politechniki Śląskiej pod opieką naukową prof. dr hab. inż. arch. Magdaleny Żmudzińskiej-Nowak.

Stan badań

Układ przestrzenny cmentarzy żydowskich w województwie śląskim był do czasu prowadzenia przez autorkę tekstu badań tematem słabo rozpoznany. Wybrane cmentarze na terenie województwa doczekały się wprawdzie publikacji i opracowań, jednak aspekty przestrzenne były w nich traktowane marginalnie lub w ogóle nie były poruszane. Do wyjątków należą pojedyncze monografie na temat kompozycji przestrzennej. Są one poświęcone cmentarzom w Gliwicach [Kubit 2018; Żmudzińska-Nowak 2006], Bielsku-Białej [Proszyk 2000], Czechowicach-Dziedzicach [Pastuszka 2019], Tarnowskich Górach [Bednarczyk 2018]. Wybrane aspekty dotyczące organizacji wewnętrznej kilku miejskich cmentarzy na terenie województwa zostały opisane przez Annę Majewską [2016]. Wśród badań niepublikowanych źródłem wiedzy są dokumentacje konserwatorskie kilku cmentarzy, np. w Zabrzu, Będzinie, Bytomiu, Katowicach, jednak dostęp do nich jest utrudniony, ponieważ dokumentacje znajdują się w zbiorach gmin żydowskich, miejskich konserwatorów i prywatnych zbiorach badaczy. Wyniki badań dotyczące założeń kompozycyjnych nekropolii zostały częściowo omówione w pracy doktorskiej pt. „Nekropolie żydowskie na terenie województwa śląskiego jako dziedzictwo architektoniczne i kulturowe”, we fragmentach opublikowanej w formie monografii [Chodura 2022]. Artykuł stanowi rozwinięcie tychże badań i wnosi nową perspektywę poznawczą.

Metody i zakres badań

Pierwszym etapem badań była analiza źródeł archiwalnych i bibliograficznych, pozyskanych w wyniku szeroko zakrojonej kwerendy, w szczególności historycznych map i planów miast, jak również ikonografii zgromadzonej w zbiorach archiwów państwowych, urzędów miast i gmin, lokalnych muzeów i instytucji kultury; kart cmentarzy i dokumentacji znajdujących się w zbiorach urzędów miast i gmin oraz wojewódzkiego konserwatora zabytków; a także w zbiorach osób prywatnych. Najważniejszym etapem, pozwalającym na zgromadzenie obszernych materiałów, były jednak

The aim of this research was to determine what compositional layouts of Jewish cemeteries are to be found in the Silesian Voivodeship and whether there are similarities between them, as well as to identify their typology. The paper presents the findings of this research—the typology of compositional layouts along with a commentary on selected examples. It presents original cemetery plans based on archival and documented research as well as on *in situ* research.

The studies were partially funded by the academic budget between 2017 and 2021 as a research project under the Ministry of Science and Higher Education Diamond Grant program as part of the “Jewish necropolises in the Silesian Voivodeship as architectural and cultural heritage” project undertaken at the Faculty of Architecture at the Silesian University of Technology under the academic supervision of Professor Magdalena Żmudzińska-Nowak.

Latest research

The spatial layout of Jewish cemeteries in the Silesian Voivodeship was a poorly explored topic prior to the author’s research. Although selected cemeteries in the voivodeship have been written about and studied, spatial aspects were treated marginally or were not discussed at all. The exceptions were single monographs on spatial composition. They reference the cemeteries in Gliwice [Kubit 2018; Żmudzińska-Nowak 2006], Bielsko-Biała [Proszyk 2000], Czechowice-Dziedzice [Pastuszka 2019] and Tarnowskie Góry [Bednarczyk 2018]. Selected aspects of the internal layouts of several urban cemeteries in the voivodeship were also discussed by Anna Majewska [2016]. Among unpublished studies, information can be sourced from conservation documentation on several cemeteries such as Zabrze, Będzin, Bytom and Katowice, but access to it is difficult because the documentation is in the collections of Jewish communities, municipal conservators and in the private collections of researchers. Research findings on the necropolis sites’ composition is in part considered in a doctoral thesis entitled *Jewish necropolises in the Silesian Voivodeship as architectural and cultural heritage*, and in fragmentary form published in the form of a monograph [Chodura 2022]. This paper is an extension of this research and presents a new cognitive perspective.

Methodology and scope of the research

The first phase of the research was based on analysis of archival and bibliographic sources acquired as a result of a far-reaching search, in particular historical maps and city plans, as well as iconography to be found in the collections of state archives and the archives of town and city and smaller municipalities, in their departments, local museums and cultural institutions; also cemetery cards and documentation contained in town and smaller municipality office collections and in the possession of the provincial conservator of monu-

badania *in situ*, podczas których analizowano układ przestrzenny cmentarzy i wykonywano dokumentację fotograficzną. Na bazie zebranych danych opracowano rzuty wszystkich cmentarzy żydowskich leżących na terenie województwa. Proces ten polegał na analizie historycznych i współczesnych podkładów mapowych, reliefów terenu, zdjęć lotniczych i satelitarnych, archiwalnych fotografii, dokumentów i rysunków w celu wyznaczenia dokładnych granic poszczególnych cmentarzy, układu i granic kwater grzebalnych i traktów komunikacyjnych, wyznaczenia lokalizacji obiektów kubaturowych, jeśli występowały, analizy kompozycji zieleni oraz analizy rozwoju założenia. Należy zaznaczyć, że podczas badań napotkano pewne trudności wynikające z braku jakichkolwiek zachowanych archiwaliów dotyczących niektórych cmentarzy, braku dokumentacji w postaci rzutów, archiwalnych lub współczesnych inwentaryzacji oraz niejednokrotnie braku jakichkolwiek materialnych śladów istnienia cmentarza *in situ* (np. Rybnik, Siewierz, Szczekociny, Żarnowiec). W przypadku kilku cmentarzy jedynymi świadectwami, dzięki którym możliwe było wysunięcie hipotezy dotyczącej potencjalnego układu kompozycyjnego cmentarza, był układ starodrzewu bądź morfologia terenu (np. Racibórz, Chorzów, Przysów). Warto podkreślić, że mimo iż zakres badań obejmował wszystkie cmentarze na terenie województwa, zaprezentowane wyniki zostały opracowane na podstawie cmentarzy, których układ przestrzenny udało się określić za pomocą archiwaliów bądź wizji *in situ*.

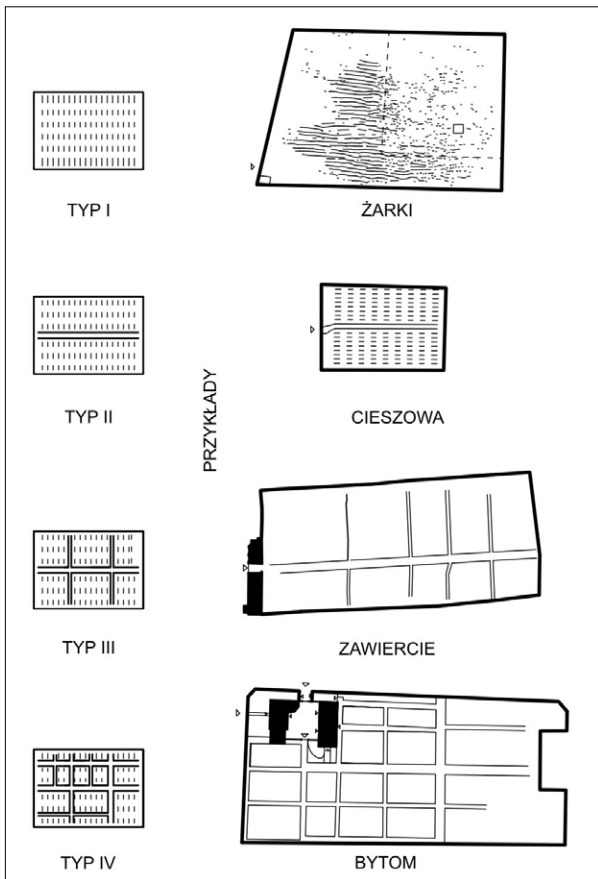
Kompozycja cmentarzy żydowskich – uwarunkowania kulturowe

Przyjmowane rozwiązania przestrzenne cmentarzy wynikały z nawarstwienia się wielu czynników, takich jak: warunki terenowe, morfologia terenu, kształt i powierzchnia parceli, dostępność, zorientowanie względem stron świata, sytuacja ekonomiczna gminy żydowskiej; ponadto jednym z ważniejszych były uwarunkowania kulturowe i religijne oraz stopień asymilacji gminy. Cmentarz pełni w kulturze żydowskiej ważną funkcję – jest to miejsce święte, otoczone czcią. Świadczyć o tym mogą hebrajskie określenia cmentarza – dom uroczystego zgromadzenia wszystkich żyjących, dom życia, dom świata, dom grobów [<https://delet.jhi.pl/pl/psj?articleId=15707>]. Według tradycji teren raz przeznaczony na cmentarz powinien pozostać nienaruszony do dnia Sądu Ostatecznego, dlatego też nie uznaje się jego likwidacji. Mimo że obecnie znaczna część cmentarzy została wchłonięta przez miasta, pierwotnie były one sporo oddalone od zabudowy: według przepisów talmudycznych odległość od najbliższych budynków mieszkalnych powinna wynosić 25 łokci, tj. ok. 25 m [Walerjański 1998, s. 247]. Równocześnie należy zaznaczyć, że miejsce pochówku jest miejscem nieczystym, do którego nie mogą zbliżać się osoby z rodu kapłanów – koheni. Aby więc granice cmentarza były czytelne, nekropolie otaczano murem lub płotem, ewentualnie dodawano obwałowa-

ments, as well as in the collections of private individuals. However, the most important stage which facilitated in the amassment of extensive material was *in situ* research, during which the spatial layout of cemeteries was analyzed and photographic documentation was completed. Based on this collected data, plans of all Jewish cemeteries located within the voivodeship were prepared. This process involved the analysis of historical and contemporary mapping, terrain reliefs, aerial and satellite photographs, archival photographs, documents and drawings in order to determine the precise boundaries of individual cemeteries, the layout and boundaries of burial plots and access routes, and the location of sizeable buildings, if any; also analysis of the arrangement of greenery and analysis of the expansion of the site. It should be noted that during this research certain difficulties were encountered because of a dearth of any preserved archives relating to certain cemeteries, a lack of documentation in the form of diagrammatic plans, archival or contemporary surveys, and often the lack of any material traces of the existence of the cemetery *in situ*, such as in Rybnik, Siewierz, Szczekociny or Żarnowiec. With regard to several cemeteries, the only evidence that made it possible to formulate a hypothesis on the possible compositional layout of the cemetery was the positioning of old trees or the area's morphology. Examples of this are Racibórz, Chorzów, and Przysów. Although the scope of the study covered all cemeteries within the voivodeship, the findings presented are based on cemeteries whose spatial layout was determined using archival research or *in situ* analysis.

Jewish cemetery composition – cultural conditioning

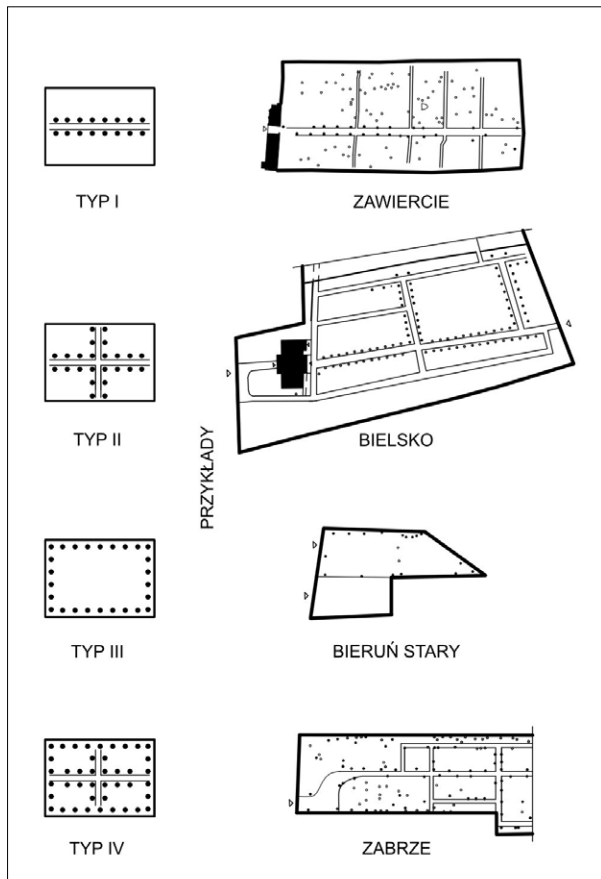
The spatial solutions adopted for the cemeteries were the result of many factors, such as terrain conditions, land morphology, the shape and area of the parcel of land, accessibility, orientation to the cardinal directions and the finances available to the Jewish community. Furthermore, cultural and religious considerations and the degree to which they were assimilated into the community were some of the most important factors. The cemetery serves an important function in Jewish culture. It is a holy and venerated place. Testimony to this are the Hebrew names for the cemetery: the house of solemn gatherings of all those who are living, the house of life, the house of the world, and the house of graves [<https://delet.jhi.pl/pl/psj?articleId=15707>]. According to tradition, once an area has been designated as a cemetery it ought to remain intact until the Day of Judgment, which is why its removal or clearance is not a consideration. Despite a significant number of cemeteries being incorporated into towns and cities, they were originally sited quite a distance from built-up areas. According to Talmudic regulations, the distance from the nearest residential buildings ought to be at least 25 cubits, i.e., approximately 25 m [Walerjański

Ryc. 1. Typologia organizacji traktów komunikacyjnych i kwater grzebalnych w obrębie cmentarzy; autorką wszystkich opracowań i fotografii jest K. Chodura.

Fig. 1. Typology of the arrangement of access routes and burial areas within cemeteries; all studies and photos by K. Chodura.

nie. Pierwotnie miejsca pochówków nie miały charakteru świadomie planowanych założeń kompozycyjnych. Ich ukształtowanie zostało raczej podyktowane względami religijnymi i praktycznymi, a także warunkami terenowymi. Według tradycji żydowskiej zmarli powinni być grzebani twarzą w stronę wschodu, a groby powinny być usytuowane na osi wschód–zachód. Jak wynika z przeprowadzonych badań, nie było to ściśle przestrzegane. Na terenach polskich panował zwyczaj chowania kobiet i mężczyzn w osobnych kwaterach. Osobne kwatery przeznaczone były również dla dzieci. Usytuowanie grobów względem kierunków świata starano się pogodzić z warunkami naturalnymi terenu przeznaczonego pod cmentarz, aby zmieścić jak największą liczbę grobów. Rzędy zazwyczaj sytuowano równoległe lub prostopadłe do dłuższej krawędzi działki. Odległość między grobami miała wynosić 1 łokieć [Rozmus 2015, s. 104]. Groby zaznaczano nagrobkiem, najczęściej w formie pionowej płyty, steli, ustawianym u węzłowa lub w nogach zmarłego. Zwyczaj oznaczania miejsca pochówku kamieniem sięga czasów starotestamentowych, kiedy starano się w ten sposób zaznaczyć miejsce nieczyste i zabezpieczyć grób przed zbezczeszczeniem. Na tradycyjnych cmentarzach właściwie nie występują inne formy nagrobne, poza pojedynczymi przypadkami

Ryc. 2. Typy kompozycji zieleni wysokiej w obrębie cmentarzy.

Fig. 2. Types of tall greenery arrangements within cemeteries.

1998, p. 247]. It should also be noted that a place of burial is an unclean place that cannot be approached by persons from the priestly families, the *Kohanim*. To ensure the distinctness of the boundaries of a cemetery, necropolises were enclosed by walls or fences, or an embankment was added. Burial places did not originally have intentionally planned compositional layouts. Their shape was dictated rather by religious and practical considerations, as well as terrain conditions. According to Jewish tradition, the dead should be buried facing east and the graves should be located on an east–west axis. The research indicates that this was not being strictly observed. There was a custom in Polish territories of burying women and men in separate plots. Separate zones were also dedicated to children. Attempts were made to reconcile the location of the graves in respect of the cardinal directions with the natural conditions of the area intended for the cemetery in order to accommodate as many graves as possible. The rows were usually placed parallel or perpendicular to the longer edge of the cemetery parcel. The distance between graves was to be one cubit [Rozmus 2015, p. 104]. Graves were marked with a tombstone, most often in the form of a vertical slab or stele, positioned at the head or feet of the deceased. The custom of marking the burial place with a stone dates back to Old Testament times, when attempts were made to denote

oheli (z hebrajskiego namiot) – niewielkich obiektów kubaturowych tradycyjnie rozpościeranych nad grobami cadyków lub rabinów. Koheni i członkowie ich rodzin tradycyjnie chowani byli w pobliżu bramy cmentarnej lub murów, aby bliscy mogli odwiedzić miejsce pochówku, unikając nieczystości rytualnej poprzez zachowanie bezpiecznej odległości [Walerjański 1998, s. 246]. Na cmentarzach wznoszono również budynki – domy przedpogrzebowe, w których bractwo pogrzebowe przygotowywało ciało do pochówku podczas *tahary*, rytualnego oczyszczenia ciała zmarłego [Pastuszka 2019, s. 8]. Wraz z powiększaniem się gmin żydowskich, coraz większą asymilacją, rozwojem miast i ze zmieniającymi się uregulowaniami prawnymi pod koniec XVIII i w XIX w. cmentarze niejednokrotnie musiały być powiększane lub przenoszone za miasta. Wówczas coraz częściej cmentarz postrzegano jako założenie kompozycyjne. Lokalizowane w ramach założeń budynki były projektowane z coraz większym rozmachem i mieściły wiele funkcji: obok pomieszczeń do przygotowywania zwłok do pochówku i sali modlitw również mieszkanie dla dozorcę cmentarza, pomieszczenia administracyjne, gospodarcze i techniczne [Chodura 2021].

Wyniki badań – typologia założeń kompozycyjnych cmentarzy żydowskich

Wśród elementów składających się na założenia przestrzenne cmentarzy można wyróżnić: obiekty kubaturowe (np. dom przedpogrzebowy, budynek dozorcę cmentarza), ogrodzenie wraz z bramą lub furką, ciągi komunikacyjne, kwatery grzebalne, zespół nagrobków oraz szatę roślinną, jednak należy zaznaczyć, że nie wszystkie z tych elementów występują na wszystkich cmentarzach. Przykładowo na cmentarzach powstałych od XVI do XVIII w. bardzo często nie wznoszono domów przedpogrzebowych, nie wytyczano też traktów komunikacyjnych.

Na podstawie analizy wszystkich założeń cmentarnych na terenie województwa, dla których możliwe było ustalenie układu kompozycyjnego, wyłoniono cztery typy organizacji kwater grzebalnych i traktów komunikacyjnych (ryc. 1).

Typ I to obszar prawdopodobnie powstały bez ingerencji projektanta w postaci wytyczenia traktów komunikacyjnych, alei czy kwater grzebalnych. Jest on charakterystyczny dla najstarszych cmentarzy na terenie województwa i dla cmentarzy tradycyjnych społeczności. Rzędy grobów sytuowano najczęściej prostopadle lub równoległe do dłuższych krawędzi działki albo dostosowywano do usytuowania względem stron świata, tak aby groby mogły być skierowane na wschód. Układ taki występuje m.in. w Zawierciu-Kromołowie, Milówce, Będzinie, Krzepicach, Żarkach. Dla cmentarzy należących do typu II charakterystyczny jest jeden trakt komunikacyjny, zazwyczaj wyznaczający oś założenia, również kompozycyjną, dzielący teren na kwatery grzebalne. Rzędy grobów sytuowano równoległe bądź prostopadle do traktu. Przykładami mogą być

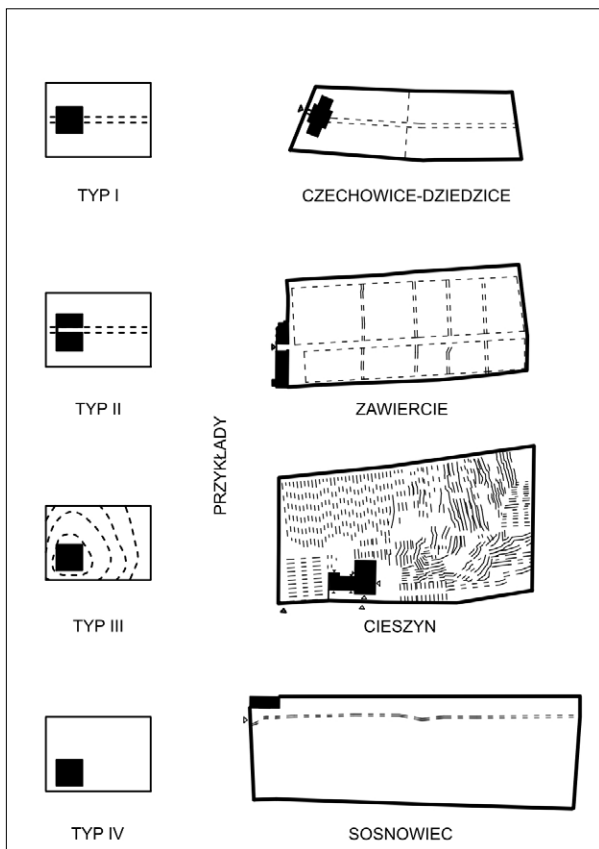
an unclean place and to protect the grave against desecration. There are virtually no other tombstones in traditional cemeteries, apart from isolated cases of *ohelim* (*ohel*, from the Hebrew for tent) which are small structures traditionally placed over the graves of *tzaddikim* or rabbis. *Kohanim* and members of their families were traditionally buried near the cemetery gate or walls so that relatives could visit the burial place, avoiding ritual impurity by maintaining a safe distance [Walerjański 1998, p. 246]. Buildings were also constructed in cemeteries: pre-funeral homes, where the funereal brethren prepared a body for burial during *tahara*, the ritual cleansing of the body of the deceased [Pastuszka 2019, p. 8]. With the expansion of Jewish communities, increasing assimilation, expansion of towns and cities and changing legal regulations at the turn of the nineteenth century cemeteries often had to be enlarged or moved outside the towns and cities. Thereafter, the cemetery was increasingly conceptualized as a compositional site. The structures within were designed on an increasingly grand scale and served many functions. In addition to spaces for preparing bodies for burial and a prayer room, there was also living accommodation for the cemetery caretaker, as well as administrative, utility and technical rooms [Chodura 2021].

Research findings – typology of compositional layouts of Jewish cemeteries

The elements that make up the spatial layout of cemeteries include sizeable buildings such as the pre-funeral home and cemetery caretaker's building, also any fencing with a gate or wicket, access routes, burial areas, tombstone clusters and plant cover. However, it should be noted that not all of these features are present in all cemeteries. For instance, in cemeteries built between the sixteenth and eighteenth centuries pre-funeral homes were often not constructed and access routes were not marked.

Based on analysis of all cemeteries in the voivodeship for which it was possible to determine the compositional layout, four types of arrangement of burial areas and access routes emerged (Fig. 1).

Type I (Fig. 1) is an area probably created without the intervention of any planner, in the form of demarcated access routes, avenues or burial areas. It is characteristic of the oldest cemeteries in the voivodeship and the cemeteries of traditional communities. The rows of graves were most often located perpendicular or parallel to the longer edges of the plot, or adjusted to the cardinal directions so that the graves could face east. Examples of this can be seen in Zawiercie-Kromołów, Milówka, Będzin, Krzepice and Żarki. Type II cemeteries (Fig. 1) are characterized by one access route, usually defining the axis of the site, and they are also compositional, dividing the area into burial areas. The rows of graves were located parallel or perpendicular to the road. Examples include the cemeteries in Czechowice-Dziedzice, Mysłówice, Sośnicowice

Ryc. 3. Typy lokalizacji domów przedpogrzebowych w obrębie cmentarzy.

Fig. 3. Types of pre-funeral home placement within cemeteries.

cmentarze w Czechowicach-Dziedzicach, Mysłowicach, Sośnicowicach, Żywcu. Z kolei przykładami obrazującymi typ III mogą być cmentarze w Chorzowie, Czeladzi, Pszczynie, Sosnowcu (przy ul. Gospodarczej), Zawierciu. Tutaj układ składał się z jednego traktu komunikacyjnego, który był główną osią kompozycyjną założenia, oraz węższych traktów komunikacyjnych, zwykle usytuowanych prostopadle lub równoległe do głównego, które nie pełniły funkcji osi kompozycyjnych. W przypadku cmentarzy gmin ortodoksyjnych trakt oddzielał kwatery dla kobiet i mężczyzn – na takie rozwiązanie zdecydowano się np. w Czeladzi. Cmentarze wielkomiejskich, zasymilowanych gmin należą często do typu IV. Są to m.in. cmentarze w Bielsku-Białej, Bytomiu, Częstochowie, Gliwicach, Katowicach. Występuje na nich sieć najczęściej ortogonalnych traktów komunikacyjnych, z których wiele odgrywa rolę kompozycyjną.

Organizacja zieleni wysokiej na cmentarzach, jeśli występowała, była oparta na szpalerach drzew, które lokalizowano wzdłuż jednego traktu komunikacyjnego (typ I), wielu traktów (typ II), wzdłuż granic cmentarza (typ III) lub zarówno wzdłuż traktu lub traktów komunikacyjnych, jak i granic (typ IV) (ryc. 2). Z badań wynika, że najczęściej występował typ I, np. w Czeladzi, Raciborzu, Sosnowcu (ul. Gospodarcza), Zawierciu, Żorach. Piękna aleja dwunastu lip w wieku 150 lat, chroniona jako pomnik przyrody [Rozporządzenie nr 3/95

and Żywiec. Examples illustrating type III (Fig. 1) can, in turn, be found in cemeteries in Chorzów, Czeladź, Pszczyna, Sosnowiec (at Gospodarcza Street), and Zawiercie. Here, the arrangement comprised one access route, being the main compositional axis of the layout, as well as narrower access routes, usually located perpendicular or parallel to the main one, which did not function as compositional axes. In Orthodox community cemeteries the route segregated separate plots for women and men. This resolution was chosen in such places as Czeladź. The cemeteries of larger towns with assimilated municipalities often conform to type IV (Fig. 1). Examples of these include the cemeteries in Bielsko-Biała, Bytom, Częstochowa, Gliwice and Katowice. There is a network of mostly orthogonal access routes, many of which play a compositional role.

The arrangement of high greenery in cemeteries, if there is any to be found at all, hinged on rows of trees planted either along a single access route (type I, Fig. 2), many routes (type II, Fig. 2), along the borders of the cemetery (type III, Fig. 2) or along the access route or routes and the cemetery perimeter (type IV, Fig. 2). Research reveals that type I was the most common, as can be seen in Czeladź, Racibórz, Sosnowiec (Gospodarcza Street), Zawiercie and Żory. In Wilamowice a beautiful avenue of twelve linden trees along the main compositional axis of the site, 150 years old and protected as a natural monument [Regulation No. 3/95 1995], has survived to this day. Type II is found in such cemeteries as Bielsko (now Bielsko-Biała) and in Gliwice, the cemetery at Poniatowskiego Street. Lines of trees were designated for the necropolis borders in the Jewish cemeteries of Bieruń Stary and Chorzów, within their oldest parts. Owing to the common practice of repeatedly enlarging necropolises, some cemeteries in different parts of the study area offer a combination of these specific types. For example, the greenery within the older part of the cemetery in Tarnowskie Góry was planned in the form of an alley in accordance with type I, whereas after the cemetery's widening a row of greenery was additionally added along one of the borders, conforming to type III. Type IV combines elements of types I–III and can be seen in metropolitan cemeteries planned as more expansive sites and these include the ones to be found in Bytom and Zabrze.

Pre-funeral homes were most often sited in the non-burial part of cemeteries near the access road, dictated by functional (accessibility) and religious (the need to distance the building from the cemetery owing to its impurity) reasons [Walerjański 1998, p. 247]. Buildings often served as the dominant feature and were located on the axis of the cemetery site and highlighted with rows of trees. Pre-funeral homes were located within cemeteries in a similar vein. Buildings or complexes of buildings were most commonly designed to be on the main axis of the site, at the end of the main access route (type I, Fig. 3), and in the case of a set of buildings there was a gate located between them on the axis of the road (type II, Fig. 3). The sit-

1995], wzdłuż głównej osi kompozycyjnej założenia zachowała się do dziś w Wilamowicach. Typ II występuje m.in. w Bielsku (obecnie Bielsko-Biała) i w Gliwicach (cmentarz przy ul. Poniatowskiego). Wzdłuż granic nekropolii zaplanowano szpalery drzew na cmentarzach żydowskich w Bieruniu Starym i Chorzowie, w obrębie najstarszych części założenia. Z uwagi na częstą praktykę wielokrotnego powiększania nekropolii, niektóre cmentarze, w różnych częściach założenia, są połączeniem poszczególnych typów. Na przykład zieleń w obrębie starszej części cmentarza w Tarnowskich Górach została zaplanowana w formie alei (według typu I), natomiast po jego poszerzeniu zaplanowano również szpaler zieleni wzdłuż jednej z granic (według typu III). Typ IV łączy elementy typów I–III i występuje na cmentarzach wielkomijskich, planowanych jako rozległe założenia, m.in. w Bytomiu, Zabrze.

Domy przedpogrzebowe sytuowane były najczęściej w niegrzebalnej części cmentarza w pobliżu drogi dojazdowej, co było podyktowane względami funkcjonalnymi (dostępność) i religijnymi (potrzeba oddalenia budynku od cmentarza z powodu jego nieczystości) [Walerjański 1998, s. 247] (ryc. 3). Budynki pełniły często funkcję dominanty kompozycyjnej założenia, były lokalizowane na osi założenia cmentarnego i podkreślone szpalerami drzew. Domy przedpogrzebowe były sytuowane w obrębie cmentarza w sposób wykazujący podobieństwa. Najczęściej budynki lub zespoły budynków planowano na głównej osi założenia, na zakończeniu głównego traktu komunikacyjnego (typ I), a w przypadku zespołu obiektów w osi traktu znajdowała się brama, zlokalizowana między nimi (typ II). Sytuowanie obiektów według typu I występuje na cmentarzach w Cieszynie, Bielsku, Gliwicach, Zabrze, Chorzowie, Pszczynie i wielu innych. Budynki wzniesione według typów I i II często pełniły funkcję dominanty kompozycyjnej. Na terenie województwa występują również pojedyncze domy przedpogrzebowe, które są dominantą kompozycyjną ze względu na swoje usytuowanie na wzniesieniu (typ III). Tak zaplanowano dom przedpogrzebowy na starym cmentarzu w Cieszynie. Występują również obiekty, które nie odgrywają w zespole roli kompozycyjnej (typ IV), np. budynki w Sosnowcu, Czeladzi.

Omówienie układów przestrzennych cmentarzy żydowskich na terenie województwa śląskiego na przykładzie wybranych założeń

Zaprezentowane obiekty zostały wyselekcjonowane tak, aby przedstawić wszystkie omówione wyżej typologie układów kwater grzebalnych i traktów komunikacyjnych, umiejscowienia domów przedpogrzebowych oraz założeń zieleni.

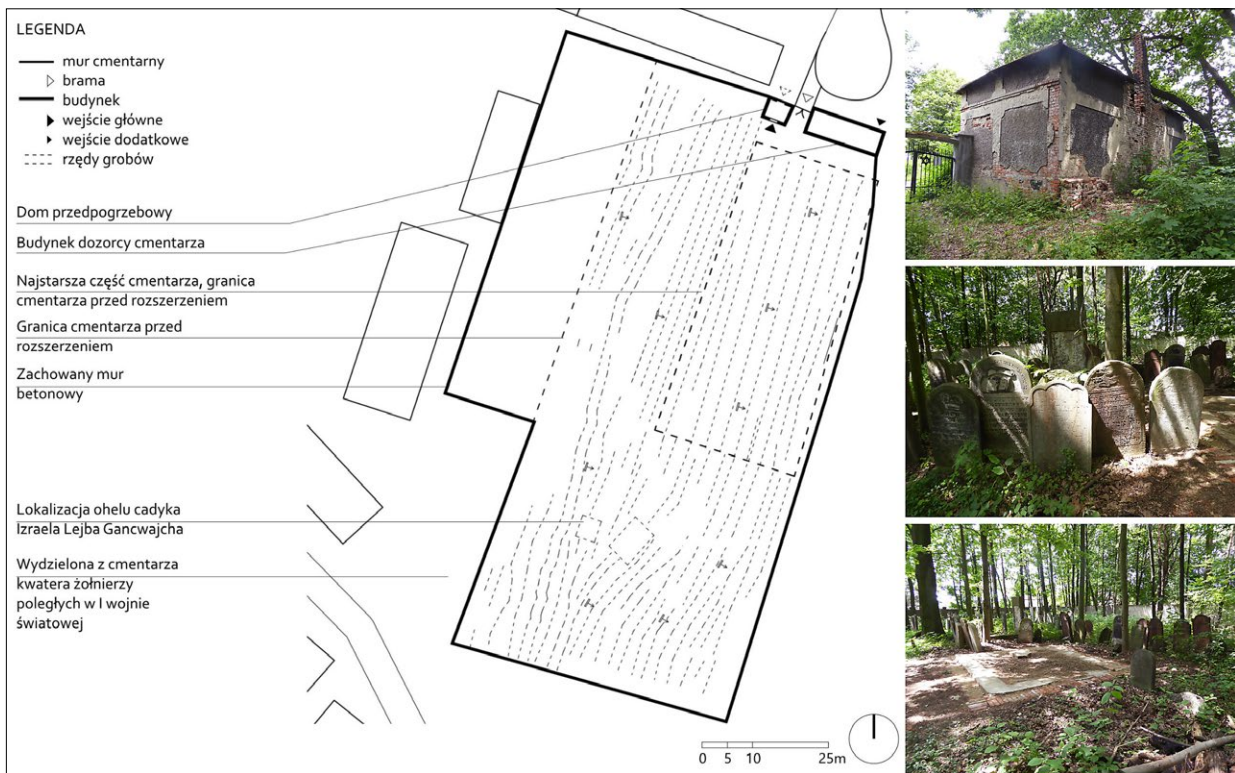
Cmentarzem o układzie najbardziej zbliżonym do tradycji w obrębie województwa jest cmentarz żydowski w Kromołowie (obecnie część Zawiercia). Jest to jeden z najstarszych cmentarzy w województwie śląskim – najstarsza zachowana macewa datowana jest na 1730 r. [Walerjański 1998, s. 250]. Ma powierzchnię

ing of Type I buildings can be seen in cemeteries in Cieszyn, Bielsko, Gliwice, Zabrze, Chorzów, Pszczyna and many others. Types I and II buildings often served as a compositional dominant. Owing to their hilltop placement, standalone pre-funeral homes constituting a dominant composition (type III, Fig. 3) also feature in the voivodeship. This is how the pre-funeral home was designed at the old cemetery in Cieszyn. There are also structures that do not play a compositional role in the layout (type IV, Fig. 3), such as the buildings in Sosnowiec and Czeladź.

Discourse on the spatial layout of Jewish cemeteries in the Silesian Voivodeship based on examples of selected facilities

The sites featured were chosen to provide illustrations of all the above-mentioned typologies of burial areas and access routes, locations of pre-funeral homes and greenery.

The cemetery in the Silesian Voivodeship with a layout most similar to that conforming to tradition is the Jewish cemetery in Kromołów (now part of Zawiercie). It is one of the oldest cemeteries in the voivodeship, with the oldest surviving *matzevah* dating back to 1730 [Walerjański 1998, p. 250]. It covers approximately 0.76 ha and is an irregularly shaped parcel of land, the result of the gradual expansion of the cemetery towards the south and west (Fig. 4). The oldest part is located in its northeastern segment in an area rectangular in shape. This cemetery was probably never designed by an architect or builder, and it does not bear any indications of an intentionally planned layout. There are no clear access routes, no divisions into burial plots or visible axes. The area was filled with graves in rows parallel to the eastern perimeter of the parcel of land. Owing to the topography of the terrain, the rows in the southern and western parts of the cemetery took on slightly more organic forms. According to tradition the graves are located on an axis close to the east–west axis, and the tombstones with Hebrew inscriptions face east. The cemetery contains almost exclusively traditional stelae with Hebrew inscriptions and symbols. In the center of the southern part of the necropolis an *ohel* was once placed over the grave of Tzaddik Izrael Lejb Gancwajch, long gone by the time of the in situ research. The entrance to the cemetery is from the north. The necropolis is surrounded by a concrete wall. The cemetery gate is flanked by the buildings of the pre-funeral home and the cemetery caretaker's house, built in the 1920s in the northeast corner of the cemetery. Both buildings are single-story, rectangular in design, built using traditional techniques and materials. The cemetery caretaker's building is covered with a gabled roof, with both the entrances and windows being only on the north side, while the smaller pre-funeral home building, located on the western side of the gate, is covered with a hipped roof and had two entrances from the north and south.

Ryc. 4. Plan i fotografie cmentarza żydowskiego w Kromolowie (obecnie Zawiercie-Kromolów).

Fig. 4. Plan and photographs of the Jewish cemetery in Kromolów (currently Zawiercie-Kromolów).

ok. 0,76 ha i zajmuje działkę o nieregularnym kształcie, co jest wynikiem stopniowego rozszerzania cmentarza w kierunkach południowym i zachodnim (ryc. 4). Najstarszą część stanowi jego północno-wschodni fragment na obszarze zbliżonym do prostokąta. Cmentarz ten prawdopodobnie nigdy nie był zaprojektowany przez architekta czy budowniczego, nie nosi on znamion świadomie planowanego założenia – nie są czytelne trakty komunikacyjne, podział na kwatery grzebalne czy osie widokowe. Teren zapełniany był grobami w rzędach równoległych do wschodniej granicy działki. Z uwagi na ukształtowanie terenu rzędy w południowej i zachodniej części cmentarza przyjęły nieco bardziej organiczne formy. Groby zgodnie z tradycją usytuowane są na osi zbliżonej do osi wschód-zachód, a macewy zwrócone są inskrypcjami hebrajskimi w stronę wschodu. Na terenie cmentarza znajdują się prawie wyłącznie tradycyjne stele z hebrajskimi inskrypcjami i symboliką. W centrum południowej części nekropolii, nad grobem cadyka Izraela Lejba Gancwajcha zlokalizowany został ohel, nieistniejący w momencie przeprowadzania badań *in situ*. Wejście na teren cmentarza znajduje się od północy. Nekropolia otoczona jest betonowym murem. Bramę cmentarną ujmują budynki domu przedpogrzebowego i domu dozorczy cmentarza wzniesione w latach 20. XX w. w północno-wschodnim narożniku założenia. Oba obiekty są parterowe, założone na planie prostokąta, zbudowane przy użyciu tradycyjnych technik i materiałów. Budynek dozorczy cmentarza przekryty jest dachem czterospadowym, zarówno wejścia, jak i okna znajdują się jedynie

The nearby burial site of Jews from Zawiercie, though containing features consistent with Jewish tradition, also has the features of an intentionally designed composition (Fig. 5). The cemetery, with an area of approximately 0.67 ha on a parcel of land rectangular in shape, was surrounded by a wall. In the northern part of the plot, at today's Daszyńskiego Street, a set of buildings was constructed. The development was planned in a similar way to that of the cemetery in Kromolów—a set of buildings, between which there is a cemetery gate, including a building that served as a pre-funeral home, probably also with living accommodation for the cemetery caretaker, and an outbuilding to accommodate hearses. The shapes of the buildings are simple, rectangular in design, covered with hipped roofs (the pre-funeral home) and gable roofs (the utility building). The cemetery gate is sited on the compositional axis of the whole site, which is an access route lined with chestnut trees, designed to be parallel to the longer border of the parcel of land. This is the only clearly visible path in the area, but analysis of the terrain relief allows us to assume that narrower paths may have been designed perpendicular to the road, but they did not have a compositional function. The rows of graves were designed to be parallel to the avenue, the graves themselves being oriented on the east-west axis, but it should be stressed that the tombstones with their inscriptions face the avenue and not just towards the east, which is a departure from tradition. However, this resolution has undoubted compositional advantages, because owing to the slight slope of the *matzevah*

Ryc. 5. Plan i fotografie cmentarza żydowskiego w Zawierciu.

Fig. 5. Plan and photographs of the Jewish cemetery in Zawiercie.

od strony północnej. Mniejszy budynek domu przedpogrzebowego, zlokalizowany po zachodniej stronie bramy, przekryty dachem kopertowym miał natomiast dwa wejścia: od strony północnej i południowej.

Pobliskie miejsce grzebalne zawierciańskich Żydów, mimo że wykazuje elementy zgodne z tradycją żydowską, ma również cechy świadomie projektowanego założenia kompozycyjnego (ryc. 5). Cmentarz o powierzchni ok. 0,67 ha na działce o planie zbliżonym do prostokąta otoczono murem. W północnej części działki, przy obecnej ul. Daszyńskiego, wzniesiono kompleks budynków. Zabudowa została zaplanowana podobnie do cmentarza w Kromołowie – do zespołu budynków, pomiędzy którymi znajduje się brama cmentarna, należy budynek, który pełnił funkcję domu przedpogrzebowego (prawdopodobnie również z pomieszczeniami mieszkalnymi dla dozorczy cmentarza), oraz budynek gospodarczy z pomieszczeniem na karawany. Bryły budynków są proste, na planie prostokątów, przekryte dachami czterospadowym (dom przedpogrzebowy) i dwuspadowym (budynek gospodarczy). Brama cmentarna znajduje się na osi kompozycyjnej całego założenia, którą stanowi obsadzony szpalerami kasztanowców trakt komunikacyjny, zaplanowany równoległe do dłuższej granicy działki. Jest to jedyny czytelny w przestrzeni trakt komunikacyjny, choć analiza reliefu terenu pozwala sądzić, że prostopadle do traktu być może zaplanowano węższe ścieżki, które jednak nie pełniły funkcji kompozycyjnej. Rzędy grobów zostały zaplanowane równoległe do alei, groby orientowane były na osi wschód–zachód, przy czym należy podkre-

grounds the tombstones are well displayed from the avenue. The tombstones found in the cemetery are almost exclusively traditional *matzevah*.

Another example worthy of discussion is what is known as the “old Jewish cemetery” in Cieszyn (Fig. 6) founded in 1747 [Spyra 2013, p. 153], its layout being influenced by the unique topography of the area. Both the field visit and analysis of archival plans of the cemetery did not reveal a designer’s interference in shaping the layout. There are no visible compositional axes, access routes or divisions into burial areas. Despite this, the layout has significant compositional qualities owing to the exposure of individual features of the cemetery achieved by virtue of the topography of the area. The cemetery is located outside the town, on the road to Hazlach, on a hill previously well exposed and visible from Cieszyn. The area of the necropolis, which after being expanded many times reached an area of 0.82 ha, was planned on a slope inclined towards the west. The entrance to the cemetery is from the east. The whole site was enclosed by a brick wall, the remains of which have survived to this day in the southeast corner of the parcel of land. A pre-funeral home was built on the side of the access road, in the southern part of the land, towering over the rest of the cemetery, and which, thanks to its positioning, became the composition dominant. The building was constructed to an irregular design and comprises three main rectangular aspects covered with gable roofs, the central aspect with a ridge and the side aspects with the gables facing the road. In the highest, northern aspect, accessible from the street through

Ryc. 6. Plan i fotografie starego cmentarza żydowskiego w Cieszynie.

Fig. 6. Plan and photographs of the Jewish cemetery in Cieszyn.

ślić, że nagrobki są zwrócone inskrypcjami w stronę alei, a nie wyłącznie na wschód, co stanowi odejście od tradycji. Rozwiązanie takie ma jednak niewątpliwe walory kompozycyjne, gdyż z uwagi na nieznaczny spadek terenu macewy są dobrze wyeksponowane z perspektywy alei. Formy nagrobne występujące na cmentarzu są prawie wyłącznie tradycyjne (macewy).

Wartym omówienia przykładem jest również tzw. stary cmentarz żydowski w Cieszynie (ryc. 6) założony w 1747 r. [Spyra 2013, s. 153], na jego układ bowiem wpłynęło wyjątkowe ukształtowanie terenu. Zarówno wizja terenowa, jak i analiza archiwalnych planów cmentarza nie wykazały ingerencji projektanta w kształtowanie założenia, nie są czytelne osie kompozycyjne, trakty komunikacyjne czy podział na kwatery grzebalne. Mimo to założenie wykazuje znaczne walory kompozycyjne, z uwagi na ekspozycję poszczególnych elementów cmentarza osiągniętych dzięki ukształtowaniu terenu. Cmentarz znajduje się za miastem, przy drodze do Hażłacha, na wzgórzu dawniej dobrze wyeksponowanym i widocznym z Cieszyna. Obszar nekropolii, który po wielu rozszerzeniach osiągnął powierzchnię 0,82 ha, został zaplanowany na skarpie o spadku w kierunku zachodnim. Wejście na teren cmentarza znajduje się od strony wschodniej. Całość otoczona była ceglany murem, którego pozostałości przetrwały do naszych czasów w południowo-wschodnim narożniku działki. Od strony drogi dojazdowej, w południowej górąjącej nad resztą cmentarza części działki wzniesiono dom przedpogrzebowy, który dzięki położeniu stał

a high gate, there was a single-space prayer room. The remaining part of the building, located slightly lower, was two-story owing to the sloping ground and housed many additional functions: rooms for preparing bodies for burial, living accommodation for the caretaker, a stable and a room for the hearses. The rows of graves were adapted to the terrain. The older part of the cemetery is located in the northeast part of the current site and the tombstones are almost exclusively *matzevah*, including *matzevah* with relief inscriptions. The tombstones in this part of the cemetery are oriented mainly towards the south, west and southwest, which is contrary to tradition, but allows the inscriptions to be displayed. In the newer, southwestern part, there are obelisks and other tombstones which demonstrates the gradual assimilation of the Jewish community and departure from traditional forms. In this flatter part, the rows of graves were laid parallel to the southern boundary of the cemetery and the tombstones with their inscriptions faced south. The graves on the western slope in the southeast corner of the cemetery were located on the east-west axis, with inscriptions facing west. The surviving old trees undoubtedly add quality to the cemetery, but their composition is unreadable.

The process of assimilation and progressiveness of Jews in larger town Jewish communities can also be seen in the second and newer cemetery founded in 1907 [Spyra 2013, p. 159], sited near the older one. The layout designed by Alojz Jedek is one of the most non-traditional within the voivodeship (Fig. 7).

Ryc. 7. Plan i fotografie nowego cmentarza żydowskiego w Cieszynie.

Fig. 7. Plan and photographs of the Jewish cemetery in Cieszyn.

się dominantą kompozycyjną. Budynek został założony na nieregularnym rzucie i składa się z trzech zasadniczych części na planie prostokątów przekrytych dachami dwuspadowymi, w tym centralna część usytuowana jest kalenicowo, a boczne szczytowo do drogi. W najwyższej, północnej części, dostępnej od strony ulicy przez wysoką bramę, znajdowała się jednoprzestrzenna sala modlitwy. Pozostała część budynku, położona nieco niżej, z uwagi na nachylenie gruntu była dwukondygnacyjna i mieściła wiele funkcji dodatkowych: pomieszczenia służące do przygotowania ciała do pochówku, mieszkanie dla dozorczy, stajnię i pomieszczenie na karawany. Rzędy grobów zostały dopasowane do ukształtowania terenu. Starsza część cmentarza znajduje się w północno-wschodniej części obecnego założenia i występują tam prawie wyłącznie macewy, w tym macewy z inskrypcjami wypukłymi. Macewy w tej części cmentarza są orientowane głównie w kierunkach południowym, zachodnim i południowo-zachodnim, co stoi w sprzeczności z tradycją, jednak pozwala wyeksponować inskrypcje. W nowszej, południowo-zachodniej części występują obeliski i inne formy nagrobne, co pokazuje stopniową asymilację gminy żydowskiej i odchodzenie od tradycyjnych form. W tej bardziej płaskiej części rzędy grobów zostały założone równoległe do południowej granicy cmentarza, a nagrobki zwrócone inskrypcjami w kierunku południowym. Groby na skarpie zachodniej w południowo-wschodnim narożniku działki usytuowano na osi wschód–zachód, z inskrypcjami skierowanymi w kierunku zachodnim. Niewątpliwym walorem cmentarza jest również zachowany starodrzew, jednak jego kompozycja nie jest czytelna.

The planner divided the cemetery into many burial plots separated by wide access routes in an orthogonal arrangement. The main route, running from the impressive cemetery gate located on the western border of the cemetery area to the eastern border of the cemetery, is also the compositional axis of the site. On this axis, in both the central and at the same time highest point of the cemetery, there is a compositional landmark—the pre-funeral home, designed, as was the impressive cemetery gate, by Viennese architect Jakob Gartner [Spyra 2013, p. 73]. The shape of the building is compact, symmetrical, the main part is octagonal and was at one time topped with a dome that unfortunately no longer exists. On the western side there is a slightly lower entrance area with a wide main gate in the axis of the layout and two entrances on both sides. On the eastern side there was a lower part of a semicircular design, with an exit to the eastern part of the cemetery. This building was the only structure of its kind in the region, but unfortunately only fragments of the walls have survived to this day and these were turned into a permanent ruin in 1999 (Fig. 8).

Immediately next to the pre-funeral home is the family burial plot of J.Ph. Glesinger, a distinguished figure in the Jewish community and purchaser of the land for the cemetery. A characteristic feature of nineteenth- and twentieth-century Jewish cemeteries in larger towns in the voivodeship, including the Cieszyn cemetery, are plots located along the cemetery walls, most frequently intended for distinguished members of the community. Impressive architectural monuments were very often erected there. Such plots in

Ryc. 8. Dom przedpogrzebowy przekształcony w trwałą ruinę, nowy cmentarz żydowski w Cieszynie.

Fig. 8. Pre-funeral home transformed into a permanent ruin, new Jewish cemetery in Cieszyn.

Proces asymilacji i postępowości Żydów w wielkomiejskich gminach żydowskich widać również na drugim, nowszym cmentarzu, założonym w 1907 r. [Spyra 2013, s. 159] w pobliżu starszego. Układ zaprojektowany przez Alojza Jedeka jest jednym z najbardziej nietradycyjnych w granicach województwa (ryc. 7). Projektant podzielił cmentarz na wiele kwater grzebalnych, odznaczonych szerokimi traktami komunikacyjnymi w układzie ortogonalnym. Główny trakt, biegnący od okazałej bramy cmentarnej znajdującej się w zachodniej granicy działki do wschodniej granicy cmentarza, stanowi jednocześnie oś kompozycyjną założenia. Na tej osi w centralnym i jednocześnie najwyższym punkcie cmentarza znajduje się dominanta kompozycyjna – dom przedpogrzebowy, zaprojektowany, podobnie jak okazała brama cmentarna, przez wiedeńskiego architekta Jakoba Gartnera [Spyra 2013, s. 73]. Bryła budynku jest zwarta, symetryczna, główna część założona na planie ośmiokąta i zwieńczona nieistniejącą już niestety kopułą. Od strony zachodniej zlokalizowano nieco niższą część wejściową z szeroką bramą główną w osi obiektu i dwoma wejściami po obu jej stronach. Od strony wschodniej zaś znajdowała się niższa część na planie półkola, z wyjściem na wschodnią część cmentarza. Budynek ten stanowił jedyny tego rodzaju obiekt w regionie, niestety do czasów współczesnych przetrwały tylko fragmenty ścian, które w 1999 r. przekształcono w trwałą ruinę (ryc. 8).

Tuż przy domu przedpogrzebowym znajduje się kwatera rodzinna zasłużonego dla gminy żydowskiej J.Ph. Glesingera, fundatora terenu pod cmentarz. Charakterystyczną cechą dla wielkomiejskich XIX i XX-wiecznych cmentarzy żydowskich na terenie województwa, w tym również cmentarza cieszyńskiego, są kwatery zlokalizowane wzdłuż murów cmentarnych, przeznaczone zwykle dla zasłużonych członków gminy. Wznoszono tam najczęściej okazałe pomniki architektoniczne. W Cieszynie kwatery takie zlokalizowano wzdłuż dłuższych granic cmentarza. Rzędy grobów w pozostałych kwaterach zaplanowane zostały prostopadle do osi kompozycyjnej cmentarza, a inskrypcje nagrobków zwrócone są w kierunku zachodnim, tj.

Cieszyn were located along the longer boundaries of the cemetery. The rows of graves in the remaining sections were planned perpendicular to the compositional axis of the cemetery, and the tombstone inscriptions face west, i.e., towards the cemetery gate. At the same time, only one row of graves was designed in plots alongside the main road, with their inscriptions facing it. Owing to the enormous destruction and theft of a significant number of the tombstones, it is not possible to determine the total number, but it can be assumed that mainly tombstones with no roots in Jewish culture were used—in the form of architectural monuments, obelisks, columns, sculptural monuments and others—by strongly assimilated Jewish communities, as can be found in many metropolitan cemeteries.

A large, expansive cemetery layout of assimilated Jewish communities is also well illustrated by the new cemetery in Bytom (Fig. 9), established in 1866. It occupies a rectangularly-shaped parcel of land comprising an area of approximately 1.2 ha. The area is enclosed by a brick wall. The entrance through an iron forged decorative gate and wicket is located on the western side (currently from Piekarska Street). A set of brick buildings was constructed in the southwest corner of the plot: a pre-funeral home and a funereal brethren's building with living accommodation for the cemetery caretaker, between which there is a courtyard enclosed by walls with gates leading to the cemetery (Fig. 10). The courtyard is an interesting spatial feature of this type, the only one in the region. The burial society building with the caretaker's accommodation is sited on the southern side of the gates and the courtyard. It consists of two rectangular aspects covered with gable roofs, the western aspect of which is two-story, while the eastern part is slightly lower, single-story, and an irregularly shaped, single-story extension next to the gate. The rectangular pre-funeral home located on the other side of the courtyard is also covered with a gable roof. The layout of the cemetery is characterized by orthogonally arranged access routes, many of them functioning as compositional axes, for the burial plots locat-

Ryc. 9. Plan i fotografie nowego cmentarza żydowskiego w Bytomiu.

Fig. 9. Plan and photographs of the Jewish cemetery in Bytom.

w kierunku bramy cmentarnej. Równolegle zaplanowano tylko po jednym rzędzie grobów w kwaterach zlokalizowanych przy głównym trakcie – w tym miejscu nagrobki zwrócone są inskrypcjami w jego kierunku. Z uwagi na ogromne zniszczenia i rozkradzenie znacznej części nagrobków nie jest możliwe określenie ogółu form nagrobnych, można jednak przypuszczać, że stosowano głównie niezakorzone w kulturze żydowskiej formy nagrobne w postaci pomników architektonicznych, obelisków, kolumn, pomników rzeźbiarskich i innych, spotykane na wielu wielkomiejskich cmentarzach mocno zasymilowanych gmin żydowskich.

Wielkomiejskie, rozległe założenia cmentarne zasymilowanych gmin żydowskich dobrze obrazuje również nowy cmentarz w Bytomiu (ryc. 9) powstały w 1866 r. Zajmuje on działkę zbliżoną do prostokąta o powierzchni ok. 1,2 ha. Teren otoczony jest ceglany murem. Wejście przez kutą ozdobną bramę i furkę znajduje się od strony zachodniej (obecnie od ul. Piekarskiej). W południowo-zachodnim narożniku działki wzniesiono kompleks ceglanych budynków – dom przedpogrzebowy i budynek bractwa pogrzebowego z częścią mieszkalną dla dozorczy cmentarza, pomiędzy którymi znajduje się domknięty murami dziedziniec z bramami prowadzącymi na cmentarz (ryc. 10). Wspomniany dziedziniec jest ciekawym, jedynym w regionie tego typu rozwiązaniem przestrzennym. Budynek bractwa pogrzebowego z mieszkaniem dozorczy leży po południowej stronie bram i dziedzińca, składa się z dwóch części założonych na planie prostokąta nakrytych dachami dwuspadowymi, z których zachodnia

ed between them. Two main compositional axes, in the form of slightly wider access routes, are located in the main axis, one parallel (compositional axis No. 2) and one perpendicular to the longer border of the cemetery land (compositional axis No. 5). On the first axis there are rows of impressive monuments to distinguished members of the community. The tall greenery design comprises rows of trees along composition axis No. 5 and along the cemetery walls in the northern, eastern and southern boundaries of the cemetery area. There is a row of architectural tombstones along the cemetery wall in the western part of the cemetery.

Summary and discussion

Analysis of the compositional layouts of Jewish cemeteries allowed to identify a typology of the arrangement of burial plots and access routes, the design of greenery, as well as the positioning of pre-funeral homes within the layout. Owing to the vibrant history of the areas within the voivodeship which have functioned for a long time in different cultural, political and economic contexts, with rapid industrialization having taken place since the eighteenth century, and with the emergence of many urban centers and population migrations occurring as a result of historical turmoil, the cemeteries in the study area reveal great variety. There are both small rural cemeteries, the layout of which demonstrate a community's strong connection with tradition (e.g., Cieszowa), and urban cemeteries, that, more often than not, break with tradition. Tradition-

część jest dwukondygnacyjna, natomiast część wschodnia nieco niższa, jednokondygnacyjna, oraz nieregularnych kształtów jednokondygnacyjnej dobudówki przy bramie. Zlokalizowany po drugiej stronie dziedzińca budynek domu przedpogrzebowego na planie prostokąta również przekryty jest dachem dwuspadowym. Układ cmentarza charakteryzuje się ortogonalnie ułożonymi traktami komunikacyjnymi, z których wiele pełni funkcję osi kompozycyjnych, i rozmieszczonymi pomiędzy nimi kwaterami grzebalnymi. Dwie główne osie kompozycyjne w postaci nieco szerszych traktów komunikacyjnych usytuowane są w osi założenia, równoległe (oś kompozycyjna nr 2) i prostopadle do dłuższej granicy działki (oś kompozycyjna nr 5). Przy pierwszej osi stoją rzędy okazałych pomników zasłużonych członków gminy. Na kompozycję zieleni wysokiej składają się szpalery drzew wzdłuż osi kompozycyjnej nr 5 i wzdłuż murów cmentarnych w północnej, wschodniej i południowej granicach działki. Wzdłuż muru cmentarnego w zachodniej części działki znajduje się szpaler nagrobków architektonicznych.

Podsumowanie i dyskusja wyników badań

Analiza układów kompozycyjnych cmentarzy żydowskich pozwoliła wyłonić typologię organizacji kwater grzebalnych i traktów komunikacyjnych, kompozycji zieleni, a także lokalizacji w ramach założeń domów przedpogrzebowych. Z uwagi na bogatą historię terenów wchodzących w skład województwa, które długi czas funkcjonowały w rozmaitych kontekstach kulturowych, politycznych, gospodarczych, dynamiczną industrializacją następującą od XVIII w., powstawanie wielu ośrodków miejskich oraz występujące na skutek zawirowań historycznych migracje ludności, cmentarze na badanym obszarze wykazują dużą różnorodność. Występują tutaj zarówno niewielkie wiejskie cmentarze, których układ może świadczyć o silnym związku społeczności z tradycją (np. Cieszowa), jak również miejskie cmentarze, częściej z tradycją zrywające. W szczególności w wielkomiejskich gminach, bardzo często postępowych i zasymilowanych, odchodzono od tradycyjnych form i rozwiązań przestrzennych. Do planowania założeń zatrudniani byli architekci i budowniczowie często sławy europejskiej – w województwie śląskim byli to m.in. Max Fleischer, autor projektu cmentarza i domu przedpogrzebowego w Gliwicach przy ul. Poniatowskiego, czy Jakob Gartner, który zaprojektował dom przedpogrzebowy w Cieszynie. Projektanci planowali rozległe założenia cmentarne z szerokimi alejami, szpalerami drzew, dominantami kompozycyjnymi. Formy pomników również ulegały zmianie – tradycyjne stele były zastępowane pomnikami architektonicznymi, obeliskami, kolumnami, formami rzeźbiarskimi, popularnymi w tym czasie również na cmentarzach chrześcijańskich. Popularne stały się też kwatery rodzinne i kwatery przeznaczone dla zasłużonych członków gminy, znajdujące się w wyeksponowanych miejscach, niewystępujące na tradycyjnych

Ryc. 10. Kompleks budynków wraz z bramami cmentarnymi na terenie nowego cmentarza żydowskiego w Bytomiu.

Fig. 10. Arrangement of buildings and the cemetery gates in the new Jewish cemetery in Bytom.

al forms and spatial solutions were very often abandoned, especially in progressive and assimilated larger town municipalities. Architects and planners, often of European fame, were employed to design these facilities. In the Silesian Voivodeship they included such architects as Max Fleischer, designer of the cemetery and pre-funeral home in Gliwice at Poniatowskiego Street, and Jakob Gartner who designed the pre-funeral home in Cieszyn. The designers planned extensive cemetery layouts with wide avenues, rows of trees and compositional dominants. The forms of the monuments also changed. Traditional stelae were replaced by architectural monuments, obelisks, columns and sculptural forms, also popular in Christian cemeteries at the time. Burial plots for families and plots intended for distinguished members of the community, sited in highlighted locations and not found in traditional cem-

cmmentarzach. Są na terenie województwa również wielkomięskie cmentarze zakładane zgodnie z tradycją – np. cmentarz żydowski w Czeladzi, na którym pochówków kobiet i mężczyzn dokonywano w osobnych kwaterach, gdzie występują tradycyjne formy nagrobne i symbolika. Z badań wynika, że bardziej tradycyjne układy widoczne są zdecydowanie częściej na historycznie polskich terenach wchodzących w skład obecnego województwa śląskiego (tj. na ziemi częstochowskiej, w Zagłębiu Dąbrowskim, na Żywiecczyźnie) niż na pruskich, a później niemieckich terenach Górnego Śląska i na austriackim Śląsku Cieszyńskim, gdzie układy kompozycyjne cmentarzy obrazują większą asymilację ludności żydowskiej.

Cmentarze żydowskie stanowią niezwykle cenne dziedzictwo architektoniczne i kulturowe związane z kulturą Żydów zamieszkujących tereny wchodzące w skład obecnego województwa śląskiego. Na obszarze wielu miast i wsi są to jedyne z ocalałych śladów materialnych związanych z kulturą żydowską. Miejsca te trwale wpisały się w historię miejscowości, stając się istotnym elementem ich krajobrazu kulturowego. Różnorodność cmentarzy obrazuje ogromne zróżnicowanie gmin żydowskich żyjących przez wieki na obszarach leżących w granicach dzisiejszego województwa. Cmentarze te są swego rodzaju zapisem historii społeczności, ważnym tekstem źródłowym. Ich analiza zarówno w zakresie epitafiów i symboliki, jak również rozwiązań przestrzennych pozwala lepiej zrozumieć nie tylko historię danej gminy żydowskiej, lecz także całego regionu.

eteries, also became popular. There are also larger town cemeteries established in the voivodeship conforming to tradition, such as the Jewish cemetery in Czeladź, where women and men were buried in separate plots, with traditional tombstones and symbols. Research shows that more traditional layouts are far more evident in the historically Polish areas that form part of the current Silesian Voivodeship, i.e., in the Częstochowa region, the Dąbrowa Basin, the Żywiec region, than in the Prussian and later German areas of Upper Silesia and Austrian Silesian Cieszyn, where the compositional layouts of the cemeteries reflect greater assimilation of the Jewish population.

Jewish cemeteries constitute extremely valuable architectural and cultural heritage qualities that connect with the culture of Jews living in the areas of the current Silesian Voivodeship. In many towns and villages these are the only surviving material traces relating to Jewish culture. These places have become a permanent part of the history of the town, forming an important part in their cultural landscape. The diversity of cemeteries illustrates the enormous diversity of Jewish communities that have lived for centuries in the areas lying within the borders of today's voivodeship. These cemeteries are a kind of record of the history of the community, an important source text. Their analysis, both in terms of epitaphs and symbolism, as well as spatial solutions, allows us to better understand not only the history of a given Jewish community but also of the entire region.

Bibliografia / References

Opracowania / Secondary sources

- Bednarczyk Ryszard, *Gliwicka 66. Inwentaryzacja kirkutu w Tarnowskich Górach*, Tarnowskie Góry 2018.
- Chodura Karolina, *Nekropolie żydowskie na terenie województwa śląskiego jako dziedzictwo architektoniczne i kulturowe*, Gliwice 2022.
- Chodura Karolina, *Żydowskie domy przedpogrzebowe w województwie śląskim*, „Kwartalnik Historii Żydów – Jewish History Quarterly” 2021, nr 4.
- Kubit Bożena, *Max Fleischer i jego dzieło. Historia żydowskiego cmentarza i domu przedpogrzebowego w Gliwicach*, Gliwice 2018.
- Majewska Anna, *Cmentarz a nekropolia – „tradycja” a asymilacja? Cmentarze żydowskie w przestrzeni miast województwa śląskiego*, [w:] *Wielkomięskie cmentarze żydowskie w Europie Środkowo-Wschodniej*, red. Irmina Gadowska, Łódź 2016.
- Pastuszka Sławomir, *Cmentarz żydowski w Czechowicach-Dziedzicach*, Kraków 2019.
- Proszky Jacek, *Cmentarz żydowski w Bielsku-Białej*, Bielsko-Biała 2000.
- Rozmus Dariusz, *Przestrzenne zastosowanie obyczajowego prawa religijnego na przykładzie cmentarza żydowskiego*,

- „Roczniki Administracji i Prawa” 2015, t. 1, nr 15.
- Spyra Janusz, *Utracony świat Żydów na Śląsku Cieszyńskim*, Český Těšín 2013.
- Walerjański Dariusz, *Cmentarze żydowskie w województwie katowickim: historia, stan zachowania, problemy ochrony*, „Ochrona Zabytków” 1998, t. 51, nr 3 (202).
- Zmudzińska-Nowak Magdalena, *Dom przedpogrzebowy na nowym cmentarzu żydowskim – gliwickie dzieło Maxa Fleischera na tle innych jego realizacji w Europie Środkowej*, [w:] *Żydzi gliwicy*, Seria Monograficzna Muzeum w Gliwicach, t. 11, red. Bożena Kubit, Gliwice 2006.

Akty prawne / Legal acts

- Rozporządzenie nr 3/95 Wojewody Bielskiego z 25 lutego 1995 w sprawie uznania drzew za pomniki przyrody, Dz.Urz. Woj. Bielskiego 1995, nr 4, poz. 71.

Źródła elektroniczne / Electronic sources

- <https://delet.jhi.pl/pl/psj?articleId=15707> (dostęp: 20 II 2023).

Streszczenie

Cmentarze żydowskie stanowią w krajobrazie województwa śląskiego niezwykle cenne dziedzictwo kulturowe, świadectwo wielokulturowej i wielonarodowej historii regionu. W granicach województwa znajdują się obecnie 64 znane cmentarze żydowskie w różnym stanie zachowania. Nekropolie te są swego rodzaju zapisem historii społeczności, stąd ich analiza, nie tylko w zakresie epitafiów oraz sztuki nagrobnej, lecz także rozwiązań przestrzennych, jest ważnym polem badawczym. Celem badań było określenie, jakie układy kompozycyjne cmentarzy żydowskich występują na terenie województwa śląskiego, czy wykazują one wzajemne podobieństwa i czy możliwe jest wyłonienie typologii układów kompozycyjnych. Artykuł prezentuje wyniki tych badań – typologię układów kompozycyjnych wraz z omówieniem układów przestrzennych wybranych cmentarzy. Zaprezentowane są w nim autorskie plany cmentarzy wykonane na podstawie badań materiałów i dokumentacji archiwalnych oraz badań *in situ*.

Abstract

Jewish cemeteries constitute extremely valuable cultural heritage in the landscape of the Silesian Voivodeship, a testimony to the multicultural and multinational history of the region. There are currently sixty-four known Jewish cemeteries within the borders of the voivodeship in various states of preservation. These necropolises are a record of the history of the community, hence their analysis is an important field of research, not only in terms of the epitaphs and grave art, but also through their spatial solutions. The aim of the research was to determine what compositional layouts of Jewish cemeteries exist in the Silesian Voivodeship, whether they display mutual similarities and whether it is possible to identify a typology of compositional layouts. The paper presents the findings of this research—a typology of compositional layouts along with a discourse on the spatial layouts of selected cemeteries. It presents original cemetery plans based on archival materials and documentation, as well as *in situ* research.